

राजेंद्र बनहट्टी यांचे कथाविश्व

-डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर.

राजेंद्र बनहट्टी हे नाव मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती जगताला सुपरिचित आहे. एक साहित्यिक, क्रियाशील कार्यकर्ता, प्रकाशक, संपादक असे अनेकानेक कंगोरे या व्यक्तिमत्वाला आहेत. महाराष्ट्र साहित्य परिषद या संस्थेचे कार्यवाह व कार्याधिक्ष म्हणून त्यांनी दीर्घकाळ काम पाहिले आहे. 'सुविचार प्रकाशन मंडळ' या आपल्या प्रकाशन संस्थेद्वारे आजच्या अनेक ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ मराठी साहित्यिकांना त्यांच्या उमेदवारीच्या काळात त्यांनी प्रकाशात आणले. नवकथेच्या उषःकाली १९३८ साली १४ जानेवारीला त्यांचा जन्म झाला. मराठी साहित्यक्षेत्रातील नामवंत संशोधक, विद्वान ग्रंथकार आणि मराठीचे ख्यातकीर्त प्राध्यापक श्री. ना. बनहट्टी हे त्यांचे वडील. नागपूर-पुण्यासारखी गावे आणि घरीदारीचे साहित्यिक वातावरण याचा लहानपणापासूनच त्यांच्या संवेदनशील मनावर योग्य तोच परिणाम झाला. परिणामतः मराठीला एक संवेदनशील, सर्जनशील आणि क्रियाशील कार्यकर्ता आणि साहित्यिक लाभला. त्यांनी स्वतः तर बरेच लिहिले पण त्यापेक्षाही अधिक जणांना त्यानी लिहिते केले. या सगळ्याची पावती म्हणून २००२ साली पुणे येथे संपन्न झालेल्या अमृतमहोत्सवी अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपदी निवड करून त्यांना गौरविण्यात आले.

गेल्या चार दशकात ज्या कथाकारांनी मराठी कथा वाढमयात मोलाची भर घातली त्यात त्यांचाही समावेश निश्चितच आहे. विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या कथालेखनाला प्रारंभ झाला. शाळेच्या हस्तलिखित मासिकांतून, महाविद्यालयाच्या नियतकालिकांतून त्यांची कथा व इतर लेखन प्रकाशित होत होते. परंतु त्यांच्या या लेखनाकडे पुढील कार्याची पूर्वतयारी म्हणूनच पहावे लागेल. ख्या अथवा त्यांच्या कथालेखन स्पर्धेसाठी त्यानी आपली 'पिता' ही कथा पाठविली. या कथेला प्रथम पारितोषिक प्राप्त झाला व ती नागपूरच्या 'तरुण भारत' मध्ये प्रसिद्ध झाली. तेहापासून अगदी आज मितीला त्यांचे कथालेखन अखंडितपणे चाललेले आहे. पुढेही अनेक पारितोषिकाचा मान त्यांच्या कथालेखनाला प्राप्त झाला. सर्वोत्कृष्ट कथासंग्रहासाठी त्यांना तीन वेळा महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला. शिवाय शंकर पाटील पुरस्कार, श्री. दा. पानवलकर पुरस्कार, आनंदीबाई शिर्के पुरस्कार, ग. रा. बाळ पुरस्कार असे पुरस्कारही त्यांना मिळत गेले. पुरस्कार हा गुणवत्तेचा एकमेव निकष ठरत नसला तरी एका पाठोपाठ एक मिळालेल्या पुरस्कारांमुळे त्यांच्या कथालेखनाला दाद मात्र नक्कीच मिळाली. परिणामतः संथ गतीने का होईना त्यांचे कथालेखन सातत्याने चालूच राहिले.

आजपावेतो त्यांच्या नावावर सुमारे दहा-बारा कथा संग्रह विविध प्रकाशन संस्थाकडून प्रकाशित झालेले आहेत. या शिवाय त्यांच्या निवडक कथांचा एक संग्रह श्रीराम शिधये यांनी संपादित केलेला आहे. त्यांच्या उपरोक्तेखित कथा संग्रहातून त्यांच्या दीर्घकथाही प्रकाशित झालेल्या आहेत. त्यापैकी काही निवडक दीर्घकथांचा एक संग्रह डॉ. विलास खोले यांनी संपादित केलेला असून तो १९९८ साली प्रतिमा प्रकाशनने प्रसिद्ध केला आहे. १९७१ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'समानर्धमा' या संग्रहानंतर

‘खेळ’, ‘शंभूराव’, ‘आंब्याची सावली’; ‘गंगारपण’, ‘अवेळ’, ‘कृष्णजन्म’, ‘लांडगा’, ‘युद्धपर्व’, ‘प्रेक्षक’, ‘मध्यंतर’ असे दहा संग्रह प्रकाशित झाले. दरम्यानच्या काळात ‘अपूर्णा’, ‘अखेरचे आत्मचरित्र’, ‘मरणानंतरचे मरण’ या तीन लघु कादंबरी सदृश्य कादंबच्या व ‘नवलाई’ या मार्च १९९५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या प्रवासवृत्ताचा त्यांच्या साहित्यसंपदेत समावेश होतो.

‘समंध’ ही त्यांची पहिली दीर्घकथा. १९८२ साली त्यांनी ती लिहिली. ‘कृष्णजन्म’, ‘शेजारी’, ‘लांडगा’, ‘युद्धपर्व’, ‘मध्यंतर’, ‘किनारा’, ‘लग्न’ या त्यांच्या नंतरच्या काही अविस्मरणीय दीर्घकथा. १९८५ पासून त्यांनी अधिक सातत्याने दीर्घकथालेखन केलेले पहावयास मिळते. त्यांचे हे लेखन इतके प्रभावी ठरले की, त्यांच्या आधिच्या लघुकथालेखनाचा प्रभाव जवळजवळ पुसला गेला आणि ‘दीर्घकथाकार राजेंद्र बनहटी’ ही नाममुद्रा अधिक ठळक होत गेली.

‘शंभूराव’ या संग्रहातील कथा विनोदी असून त्यांसाठी त्यांनी शंभूराव या काल्पनिक पात्राची निर्भिती हेतूतः केलेली आहे. त्यामुळे विनोदी साहित्याचा प्रकारही त्यानी हाताळलेला आहे असे म्हणता येईल.

त्यांच्या एकूणच लेखनाचा गाभा हा कथेचा आहे त्यामुळे कथाकार ‘राजेंद्र बनहटी’ हीच त्यांची खरी साहित्यिक ओळख ठरते. ‘वाङ्मयशोभा’, ‘किर्लोस्कर’, ‘मनोहर’, ‘सुषमा’, ‘सत्यकथा’, ‘मोहनी’, ‘दिपावली’, ‘मेनका’, ‘गुलमोहर’, ‘केसरी’, ‘सह्याद्री’, ‘सकाळ’, ‘हंस’, इत्यादी नामवंत नियतकालीकांतून त्यांची कथा प्रसिद्ध झालेली आहे. दीर्घ कथाही याला अपवाद नाही. पैकी त्यांच्या अधिकतर कथा-दीर्घकथा कथासाहित्यासाठी सुपरिचित आणि सुप्रतिष्ठित म्हणून गृणल्या गेलेल्या ‘हंस’ मधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत ही लक्षवेधक बाब होय. त्यांच्या कथालेखनाच्या ‘चांगूलपणा’चेही ते लक्षण म्हणता येईल.

त्यांच्या चांगल्या लघुकथा व्यक्तिकेंद्रित व कृतिप्रधान आहेत. माणसांच्या मनोव्यापारावरच त्यांचे लक्ष केंद्रित झालेले आहे. त्या त्या माणसाची कळ त्यांना सापडते व ते ती अचूकपणे आपल्या कथेतून मांडतात. ‘खेळ’, ‘सुरवात’, ‘अवेळ’, ‘भिंत’, ‘इभ्रत’, ‘हरवलेली माणसे’ या त्यांच्या काही चांगल्या कथा. त्यातून माणसाच्या मनातील अंतःरंग विलोभनीय स्वरूपात त्यानी प्रकटविलेले आहेत. माणसाच्या मनाच्या गूढ, गहिच्या, अंधाच्या, व्यामिश्र, अभेद्य, अबोध नि असफुट रंगच्छठा बारकाइने टीपून सूक्ष्मातिसूक्ष्म तंतूचा गुंता हळुवार हाताने ते उलगडवून दाखवितात.

त्यांच्या दीर्घकथेतूनही त्यांच्या या कथाकौशल्याचा प्रयत्न येतो. तेथेही त्यांचा मनकवडेपणा आणि लेखनलाघव वाचकाला आनंद देऊन जाते. एकेकदा त्यांची दीर्घकथा लघुकादंबरीच्या प्रदेशापर्यंत विस्तारलेली पहावयास मिळते. मात्र अशी दीर्घता असूनही त्यांच्या या कथांतील प्रमुख पात्रांची संख्या बहुधा दोनपेक्षा अधिक असत नाही. याचे कारण त्यांच्या या कथांतील वेगळे अनुभवविश्व. आपल्या कथेप्रमाणेच इथेही व्यक्तीचे मन व त्याचे चलनवलन हाच त्यांच्या आस्थेचा विषय असतो. व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून असणारा सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिकतेज्ञा संदर्भ त्यांना तितकासा महत्वाचा वाटत नाही. त्यामुळे व्यक्तीशी संबंधित समाजव्यवस्था, आर्थिक संबंध, सांस्कृतिक ताणतणाव या सारखे अनुभवक्षेत्र निवडण्याएवजी व्यक्तिमन व त्याचे संज्ञ-असंज्ञ पातळीवरील व्यापार त्यांच्या दीर्घकथांना

विषय पुरविताना जाणवते. व्यक्तीची मानसिकता, असंज मनोव्यापास व वासनाप्रेरणा आणि यांतून माणसाला येणारे एकाकीपण त्यांना लेखनविषय पुरविते. मनाच्या सूक्ष्मातिसूक्ष्म चलनवलनाचे पर्यवसान न्याहाळण्यात व रंगविष्णयात ते रमून गेलेले दिसून येतात. परंतु व्यक्तिमन हे काही सर्वथा निःसंदर्भ असू शकत नाही. याची जापिव ही कथाकार बनहटीना असल्याचेही त्यांच्या या प्रकारच्या कथालेखनातून जाणवत राहाते. व्यक्ती ज्या अवस्थेत वावरत असतात त्या अवस्थेचे चित्रण करण्यास ते प्राधान्य देतात. एका परीने म्हणूनच त्यांची ही दीर्घकथा माणसाच्या अवस्थांतरणाचे चित्र असण्यापेक्षा अवस्थाचित्रच अधिक आहे, असेच म्हटले पाहिजे.

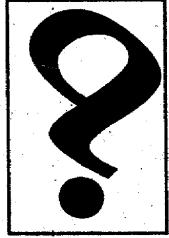
डॉ. विलास खोले त्यांच्या कथालेखनाविषयी म्हणतात, 'राजेंद्र बनहटी यांचे एकंदर कथातम साहित्य ही त्यांची खरोखरीची पृथगात्म साहित्यनिर्मिती आहे. जीवनातल्या प्रसंगांच्या असंघ तळा, समाजातल्या विभिन्न स्तरांमध्ये माणसांच्या अनंत लक्की आणि मनुष्यस्वभावातले अगणित बारकावे मराठी कथासृष्टीत आणून बनहटीनी या कथासृष्टीच्या वैभवात भर घातली आहे.' डॉ. खोलेचे हे मत खरेच आहे; परंतु पूर्ण खरे म्हणता येणार नाही. त्यांच्या कथेतून पृथगात्मता जाणवत असली तरी त्यांच्या कथेला पृथगात्म साहित्य वा कथा म्हणता येत नाही आणि म्हणूनच त्याना बीनीचे मराठी कथाकार म्हणेही अवघड होऊन बसते. मात्र मराठी कथासाहित्यातला एक चांगला कथाकार म्हणून त्यांची नोंद घेण्यात काहीच वावरे नाही.

(ऑल इंडिया रेडिओ, पणजी वरून प्रसारित झालेले भाषण; आकाशवाणीच्या सौजन्याने)

*****

पुस्तक प्रकाशित करायचंय
मग विचार कसला करतां
कसं शक्य आहे

बिंग बजेट

चिंता सोडा

आम्हाला भेटा

परा-प्रतिमा प्रकाशन C/O अपरांतक

कोंकणी, मराठी, हिंदी, इंग्रजी पुस्तके कमी खर्चात
देखण्या स्वरूपात कमी वेळात प्रकाशित करून देण्याची हमी
आम्ही देतो.